

O'RTA OSIYO HUDUDIDA CHOLG'U ASBOBLARINING VUJUDGA KELISH TARIXI

DOI: <https://doi.org/10.53885/edinres.2021.65.48.046>

Nazarov Xolmurod Abdujafforovich

Termiz Davlat Universiteti musiqa ta'limi kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada yurtimizda qadim-qadimdan musiqa madaniyati shakllanish jarayoni. Xususan cholg'u asboblarining yaralish tarixi haqida yoritilgan.

Kalit so'zlar: Afrosiyob (Samarqand), Osiyo arfasi, Marv, Ur dinastiyasi, Terrakotalar, ud, arfa.

ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ МУЗЫКАЛЬНЫХ ИНСТРУМЕНТОВ НА ТЕРРИТОРИИ СРЕДНЕЙ АЗИИ

Назаров Холмурод Абдужафорович

*Преподаватель кафедры музыкального образования Термезского
государственного университета*

Аннотация: В этой статье представлен процесс формирования музыкальной культуры в нашей стране с древнейших времен. В частности, освещается история создания музыкальных инструментов.

Ключевые слова: Афросиёб (Самарканд), Азиатская Арфа, Марв, династия УР, терракота, уд, Арфа.

HISTORY OF THE FORMATION OF MUSICAL INSTRUMENTS IN THE TERRITORY OF CENTRAL ASIA

Nazarov Kholmurod Abdujafforovich

Teacher of the Department of music education of Termez State University

Abstract: In this article the process of formation of music culture in our country from ancient times. In particular, the history of the injury of musical instruments is illuminated.

Keywords: Afrasiab (Samarkand), Asian harp, Marv, Ur Dinastia, Terracotta, ud, harp.

Yurtimiz istiqloлга erishgandan so'ng, barcha sohalar kabi milliy san'at durdonalarini asrab-avaylashga, qadriyatlarimizni tiklashga alohida ahamiyat berila boshlandi. Xalqimiz tarixi, o'tmishi, urf-odatlar, va madaniy merosimizga munosabat tubdan o'zgardi. Shu bois, urf-odatlar va an'analardan keng foydalanish, azaliy qadriyatlarimizni tiklash va ular vositasida yoshlar ongida milliy mafkurani shakllantirish muhim vazifalardan biriga aylandi. Bu jarayonda muqaddam musiqa ijrochiligida umuman foydalanilmayotgan, unutilish darajasiga yetib qolgan sodda musiqa cholg'ulari qayta jonlandi. Nafaqat havaskor folklor jamoalari faoliyatida, balki akademik yo'nalishdagi professional jamoalar va hatto, estrada ijrochiligida ham chang, qo'biz, sibizg'a, do'mbira, sopol nay kabi xalqimizning qadimiy cholg'ularidan foydalanish boshlandi.

Mamlakatimizning Birinchi Prezidenti Islom Karimovning "Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch" kitobida Samarqand shahri yaqinidagi Mo'minobod qishlog'i hududida ayol kishining qabridan tilla va bronza buyumlari qatorida suyakdan yasalgan nay topilganligi, bu esa zaminimizda bronza davrida ham o'ziga xos musiqa madaniyati mavjud bo'lganligi faxr bilan e'tirof etiladi. Farg'ona tog' tizmasida joylashgan Saymalitosh qoya chizmalarida topilgan va marosim qatnashchilari o'rtasida tasvirlangan aylana shaklidagi doyraga o'xshash cholg'u ham eramizdan avvalgi II asrga oid deb hisoblanadi. Xuddi shuningdek, mustaqillik davrida topilgan va jahon moddiy

merosining durdonalari ro'yxatiga kiritish uchun tavsiya etilayotgan "Sarmishsoy petrogliflari"da uchraydigan ayrim musiqa cholg'ularining tasviri ham buni yana bir bor isbotlaydi.

O'rta Osiyo hududida juda qadimgi zamonlardan boshlangan tarixiy jarayon eramizdan avvalgi birinchi ming yillikning yarmidan boshlab o'z o'rnini boshqa turmush tarziga, ya'ni davlatchilikning shakllanishiga bo'shatib berdi. Buning natijasida ushbu hudud va Eron zaminida eramizdan avvalgi IV-III asrlardayoq bir nechta davlat paydo bo'ldi. Ushbu davlatlardagi shahar madaniyati asosan o'troq dehqonchilik va hunarmandchilikka asoslangan bo'lib, aholining boshqa bir qismi ko'chmanchilik turmush tarzini saqlab qoldi va ularning asosiy faoliyati chorvachilik bilan bog'liq bo'lganligini tarixdan bilamiz. Bu yerda yashagan aholining musiqa madaniyati ularning turmush tarzi bilan bevosita bog'liq bo'lganligini isbotlab o'tirishning hojati yo'q.

Afrosiyob (Samarqand) xarobalaridan topilgan jang qurollari, maishiy va badiiy sopol buyumlar, tangalar va boshqa ashyolar qatorida topilgan sopol terrakotalar (loydan yasilib, keyin olovda pishirilgan, orqa tomoni yassi, yuza qismi esa bo'rttirilgan ko'rinishdagi, bo'yi va eni taxminan 9-10 sm. bo'lgan sopol)da aks ettirilgan musiqachi erkak va ayollarning tasvirlari o'sha davr musiqa cholg'ulari haqida juda qimmatli ma'lumotlarni beradi. Ularning taxminiy yoshi eramizdan avvalgi III-I asrlariga oidligi aniqlangan.

Afrosiyob terrakotalarida eng ko'p tasvirlangan musiqiy cholg'u ud hisoblanadi. Bu esa ushbu cholg'uning o'sha davrda juda keng tarqalgan sevimli cholg'u ekanligidan dalolat beradi. Tasvirlarda udning uch va to'rt torli ko'rinishda ifodalangani kuzatiladi. Terrakotalar yaratilgan davrdan keyingi o'tgan 7-8 asr davomida ham bu cholg'ularning ko'rinishi va torlarining sonida deyarli o'zgarish bo'lmagan. Abu Nasr Farobiy tomonidan yaratilgan "Musiqqa haqida katta kitob"da ham ud cholg'usi xuddi shunga yaqin tasvirlangan. Farobiydan keyin yaratilgan musiqiy risolalarda esa udning to'rtinchi toriga qo'shimcha ravishda Farobiy tomonidan beshinchi tor kiritilganligi va uning sozi kvarta oralig'ida sozlana boshlanganligi bayon etilgan.

Afrosiyob xarobalarida topilgan cholg'ular tasviri orasida arfa cholg'usi ham o'z aksini topgan bo'lib, uning vatani Misr hisoblanib kelingan. Biroq Old Osiyoda olib borilgan qazilmalar natijasida Ur dinastiyasining birinchi bo'g'ini bo'lgan Shumer malikasi xilxonasidan (eramizdan oldingi 3 ming yil) topilgan 11 torli nafis bezakli arfaning topilishi bu cholg'uning tarqalish hududi (geografiyasi)ni kengligini, u nafaqat Misrga balki Old Osiyoga ham tegishli ekanligini anglatadi. Manbalarda qayd etilishicha, burchakli arfa yoysimon arfadan keyin paydo bo'lgan va u Misrga Osiyodan keltirilgan. Shuning uchun ham uni "Osiyo arfasi" deb atashgan.

Rus tilida "prodolnii" deb nomlanadigan ijro uslubini biz Afrosiyob topilmalari orasidagi yonlama nay tasviri borligini hamda u eramizdan oldingi III-I asrlarga taalluqliligini eslatib o'tamiz. Demak, yonlama nayning vatanini O'rta Osiyo deb belgilash mumkin. Bu topilmalar orasida kichik hajmdagi bo'ylama cholg'u tasviri ham uchraydi. Muallif bu cholg'uning qay turdagi nay tipiga kirishi to'g'risida aniq fikr bildirmasa-da, sibizg'a yoki sopol nay bo'lishi ehtimolligini bayon etadi. Shuningdek, Afrosiyobda topilgan terrakotalarda tanbursimon cholg'ular va zarbli cholg'ular (baraban, tarelka) tasviri ham uchraydi.

Naysa ritonlarida tasvirlangan tarelkalar ikki xil ko'rinishga ega. Birinchisi – raqqosa ayollar qo'liga maxsus tasma bilan bog'langan piyolasimon shaklda bo'lsa, ikkinchisi – cholg'uchilar qo'lidagi yassi ko'rinishdagi tarelkalardir. Rossiyadan O'rta Osiyoga kelib (19 asrning oxiri) kapelmeyster lavozimida faoliyat ko'rsatgan Avgust Eyxgorn tomonidan jamlangan kolleksiyadagi tarelka yassi tarelkaga yaqin ko'rinishga ega.

(O'.Toshmatov,X.Beknazarov cholg'ushunoslik .Tosh 2018-yil.)

Turkmanistonning janubiy qismida muqaddam hukm surgan Marg'iyona davlatining markazi Marv (hozirgi Bayram Ali shahri yaqini) o'rnida topilgan

terrakotalarda ham musiqa cholg'ularining tasviri uchraydi. Bu yerda Afrosiyob udiga o'xshash ud cholg'usi va undan farqlanadigan, suvoriy (otliq) qo'lida tasvirlangan do'mbrasimon cholg'uni alohida ko'rsatish mumkin. Muallifning fikricha, suvoriy qo'lidagi cholg'u Tog'li Oltoy va Xakasiya o'lkalarida "toshpur", "xomus" kabi nomlanadigan baxshilar cholg'ulariga juda o'xshab ketadi. Nima uchundir ushbu cholg'uning hozirgacha Surxondaryo va Qashqadaryo baxshilarining sevimli cholg'usi bo'lgan do'mbira bilan aloqadorligi masalalari yoritilmagan.

Hozirgi Surxondaryo viloyati hududida xukm surgan Kushon davlatining eski shaharlari o'rni (hozirgi Xolchayon va Dalvarzintepa) da olib borilgan qazilma ishlari natijasida ham musiqa cholg'ulariga oid (eramizdan oldingi I asr) artefaktlar topilgan. Xususan, Xolchayondagi Saroy xarobalarida topilgan loydan ishlangan va yupqa bo'yoq berilgan haykallar majmuasi ichida ud ushlagan ayolning tasviri alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki, to'la saqlanmagan bo'lsa-da, uning libosi va yuz tuzilishiga ko'ra bu ayol mahalliy aholi vakili ekanligini aniqlash mumkin. Dalvarzintepadan topilgan terrakotalarda ham ud va arfa ijrochilarining tasviri uchraydi.

Biz tahlil etayotgan davrda madaniy almashuvlar uzoq o'lkalarga qaraganda yonmayon joylashgan mamlakatlar bilan kengroq bo'lgan. O'rta Osiyo va Eron o'rtasidagi madaniy almashuv haqida shunday fikrlar mavjud. O'sha davrda So'g'd va Xurosonda bir xil cholg'ular mavjud bo'lgan. Qizig'i shundaki, Sosoniylar davridagi Fors davlatining mashhur musiqachisi bo'lgan Borbad asli O'rta Osiyolik (Marvlik) bo'lgan va Eron musiqa tizimidagi yetti asosiy maqomlar (pardalar)ning ixtirosini uning nomi bilan bog'lashadi. Xusrav II saroyiga kelgan Borbad mukammal shakllangan musiqachi bo'lib, o'zi bilan vatanida juda keng tarqalgan barbat cholg'usi bilan birga, unda ijro etish texnikasini ham olib kelganligi aniq.

Yapon imperatorlariga sovg'a qilingan buyumlar orasida O'rta Osiyodan keltirilgan (IX-X asr) ud cholg'usining deka qismiga tushirilgan tasvirda ikkita cholg'uchi ifodalangan. Ularning biri mizrob bilan ud chalayotgan holda tasvirlangan bo'lsa, ikkinchisi kamon bilan tik holda cholg'uni ijro etayotgan holatda uncha tiniq tasvirda ifodalangan. Bu cholg'u ikki torli kamon bilan chalinadigan rubob yoki qoshiqsimon ko'rinishda tayyorlanadigan qo'biz cholg'usi bo'lishi mumkin. Qo'biz cholg'usining qozoqlarda paydo bo'lishi (musiqashunos B.Sariboyev fikricha) yarim afsonaviy Qo'rqut nomi bilan bog'lanadi.

O'zbek xalq cholg'u asboblari ijro etish san'ati o'z taraqqiyotining ko'p asrlik an'alarini meros qilib oldi. Ularning ildizlari qadim-qadim davrlarga borib taqaladi. 1933 yildagi Ayratom shaxristoni arxeologik qazilmalarida topilgan madaniy boyliklar, qadimiy adabiy manbalar, o'zidan ilgari turli musiqa asboblari mavjud bo'lganligidan dalolat beradi. Eramiz boshlarida turli tuman xalq cholg'u asboblari kundalik turmushda, ovda, saroy hayotida, madaniy bayram marosimlarida, xalq sayillarida ijrochilikda keng foydalanilgan. Xalq musiqa cholg'u asboblari asrlar davomida inoslarning ma'naviy ehtiyojlarini qondirib kelgan. Tasviriy san'at asarlari, sopol haykalchalar va turli xil miniatyuralar eramizning VII asrdayoq ikki turdagi xalq cholg'u ansambli mavjud bo'lganligidan dalolat beradi. O'rta asrlarda xalq musiqa ijodining og'zaki an'analari keng tarqalgan bo'lib, ular cholg'u musiqasinnig har xil janrlari, turkumlari, rang-barang musiqa san'ati turlari, ulkan madaniy meros sifatida avloddan-avlodga o'tib kelgan. O'rta asrlarda musiqa ijrochiligi bir-biridan farqi o'laroq uch xil mustaqil uslub kasb etadi. 1) Farg'ona – Toshkent yo'nalishidagi (chor maqom) 2) Xorazm ijrochilik yo'nalishi (olti yarim maqom, panjgox ham kirgan) 3) Samarqand – Buxoro ijrochilik uslubi, ya'ni shashmaqomdir. 4) Qashqadaryo–Surxandaryo dostonchilik sanatlari XIX asr oxiri XX asr boshlarida xalq cholg'ularida ijrochilik san'ati rivojlanishi, yangi ijtimoiy-siyosiy sharoit, Ovrova madaniyati ta'siri bilan bog'lanadi. XX asrning 50-chi yillaridan yangi sozlarning orkestr tarkibiga kirib kelishi va ularning orkestrdagi imkoniyatlari oshdi. O'zbek xalq cholg'u asboblari takomillashtirish (oilalarga bo'lish) kabi qator ilmiy izlanishlardan so'ng, o'zbek xalq

cholg'ulari soni anchaga ortdi. Shunday qilib, O'zbek xalq cholg'u asboblarning paydo bo'lishi va takomillashining boy tarixi bilan bog'liq bilimlar, musiqa ijrochilik texnikasi, imkoniyati va taraqqiyoti qonuniyatlarini ochishga yordam beradi. (T.Yo'ldoshev ud darsligi 15-17 bet.Tosh.2008-yil.)

“O'zbek xalq cholg'u asboblari tarixi” va nazaryasini o'rgatish, yoshlarning badiiy-estetik dunyoqarashini shakllantirish, musiqa san'atini rivojlantirish hamda ma'naviy-ma'rifiy, madaniy va ahloqiy sifatlarini oshirishda katta xizmat qiladi.

Bundan yaqqol ko'rinib turibdiki,yurtimizda musiqa sohasida xususan, cholg'u sohasida ajdodlarimizning qiziqishi yuqori bo'lganligi va cholg'u asboblarning yaratilish tarixi qadim o'tmishdan bizgacha sayqallanib yetib kelishida ajdodlarimizning xizmati beqiyosdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

O'.Toshmatov, X. Beknazarov “Cholg'ushunoslik” (Oliy ta'lim muassasalari uchun o'quv qo'llanma) Nasaf nashriyoti 2006 y.

G'.Ergashev “Afg'on rubob” darsligi” Toshkent darslik 2004 362-bet.

R.Qosimov “An'anaviy tanbur ijrochiligi” T. O'quv qo'llanma, 2002 y.

M.Abdukarimov “Cholg'ushunoslik” (Oliy ta'lim muassasalari uchun o'quv qo'llanma) Nasaf nashriyoti 2006 y.

N.Sharipov “Rubob primada ijro etishni o'rganish metodikasi”. T.; darslik 2002 y.